

Személyes és szociokulturális identitás a modern individuum hegeli koncepciójában

„az ember legbensejét, önmagával való egységét állítják fel alapul és teszik tudatossá, úgyhogy az ember végtelen erősségre tett szert önmagában.”¹

I. Identitás és individualitás a gyakorlati filozófia és a modernitás-koncepció horizontján

A mottóban idézett hegeli gondolat az „újabb kor” filozófiáját tárgyaló fejezetben található, ott, ahol a francia felvilágosodás filozófusainak érdemeit méltatja. Az ember önmagával való egységének elve, így Hegel, a szabadság kérdését veti fel. Rousseau-nál feltárul a szabadság elve, amely „átmenet a kanti filozófiához”: „elméleti tekintetben ezt az elvet vette alapul” Kant. Az ember legbensejét állítani fel alapul pedig azt jelenti, hogy „a szabadság maga a gondolkodás”, s „a gondolkodásnak magával való egysége a szabadság”, teszi hozzá Hegel. Az így felfogott szabad akarat nem önkény, s nem áll szemben a társulással és az állammal, hanem éppen bennük valósul meg.² Hegel arra a következtetésre jut, hogy *az ember önmagával való azonosságának elve nem csupán belső és személyes ügy, hanem összefügg a modern világ elvével, a szubjektív szabadsággal és az ennek megfelelő társadalmi és politikai berendezkedéssel.* Ez a gondolat a hegeli azonosságfilozófia egyik kulcsfontosságú eleme, amelyet az alábbi vizsgáldásban előtérbe állítunk.

Az azonosság hegeli koncepciója jóval tágabb rendszertani keretekben merül fel. De az alábbi elemzésben nem ezt állítjuk előtérbe. Arra az eszmetörténeti összefüggésre is csak röviden utalunk, hogy az azonosság (Identitát) tematizálása kulcsfontosságú volt a Kanthoz kötődő, egyszersmind vele szembeforduló német idealizmus kialakulásában, és hogy Hegelnek ebben megvolt a maga elvülhetetlen érdeme, ami pl. az azonosság és nem-azonosság azonosságának híres-hírhedt tézisében is kifejezésre jut. Kant megoldása az ész képességeit, működését és ennek eredményeit, az antinómikus és problematikus tudást illetően nem volt Fichte és Schelling számára megnyugtató és elfogadható. A Kant-

¹ G. W. F. Hegel: Előadások a filozófia történetéről. III. kötet. Második kiadás. Fordította Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 374.

² Uo. 375.

kritikában gyökerező azonosságfilozófia igényének bejelentését Fichte és Schelling érdekéért Hegel a *Differenzschrift*-ben elismeri és nagyra értékeli.³ Ugyanakkor elégedetlenségének ad hangot, amikor rámutat: az azonosság és a nem-azonosság metafizikai és episztemológiai aspektusainak fichtei és schellingi értelmezése önmagában nem kielégítő. Bár ez a szöveg a Kanthoz való erős kötődés dokumentuma, mégsem lehet nem észrevenni Hölderlin befolyását ebben a kritikai megnyilatkozásban. Hölderlin volt az, aki mind Kanthoz, mind Fichtéhez és Schellinghez való viszonyára döntő hatással lett. Az ő nyomdokain haladva állította előtérbe Hegel az *egyesítést* (Vereinigung), ami az azonosság tematizálását új perspektívába helyezi. Innen nézve hangsúlyozottan az *élet, ennek elevensége, dinamizmusa és ellentmondásokkal telítettsége* felől közelít a filozófiához, mint a tudat és a lét fogalmi-kategoriális és szisztematikus-tudományos eszköztárral feltárt szférájához és mint „közönséges élethez”. A „filozófia szükséglete” ugyanis az élet e két dimenziójának találkozási pontján lép fel, ott és akkor, amikor „az emberek életéből eltűnik az egyesítés hatalma, amikor az ellentétek elvesztették eleven kapcsolatukat és kölcsönhatásukat és önállóságra tesznek szert”.⁴ S úgy tűnik, minél inkább gyarapodik a műveltség és az „élet sokfélesége”, annál nagyobb lesz a „kettéosztottság hatalma”, s „annál szilárdabb lesz égtáji sérthetlensége”. A szétszakítottság, a kettéosztottság, az elidegenedés így módon már a korai Hegelnél közvetlenül az egyéni egzisztenciát mélyen érintő jelleg. A műveltség és a kultúra világát is átszövi ez a jelenség: a művészet meghasonlik a kultúrával, s elkülönült területekre váltak szét: „az egyes területek számára nincs jelentősége annak, ami a többi területen történik.” Ebben a helyzetben a filozófia feladata „a szembeállítottságok *egyesítése*, az, hogy a létet – mint létrejövést – a nem-létbe, a kettéosztottságot – mint az abszolútum megjelenését – az abszolútumba, a végest – mint életet – a végtelenbe helyezze.”⁵

E feladatkör rögzítése a filozófia spekulatív, reflexiós és tudományos rendszer-jellegének felvezetését előzi meg az írásban, amivel most nem foglalkozunk. Ám van egy másik vonulat is Hegel gondolatmenetében, amire érdemes odafigyelnünk: a véges életnek a végtelenbe helyezése a *kettéosztott, meghasonlott, nem-azonos* életben. A véges élet pedig az a szféra, amelyben kifejeződik a „közönséges”, „egyszerű élet”, azaz „mindenki és bárki” élete. Ez nem a filozófia bevett eszköztárával sterilizált élet. A modern individuum *önazonossága problematikusságának* hegeli értelmezése mindvégig megőrzi az életnek ehhez a jelentéséhez való kötődését, amely aztán a *hegeli realizmus* egyik alapvető kom-

³ Hegel identitás-konceptiójának a német idealizmussal való összefüggéséhez vö. Balogh Brigitta: Identitás és interszubbektivitás. A német idealizmus tanulságai. In: Kellék, 42.sz. 2010, 105-114.

⁴ G. W. F. Hegel: A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége. In: uő: Ifjúkori írások. Válogatta Márkus György. Fordította Révai Gábor. Gondolat, Budapest 1982, 160.

⁵ Vö. uo. 161-3.

ponense lesz. Ezt a korai gondolatot az alábbiakban az érett Hegel *gyakorlati filozófiájának perspektívájában* vizsgáljuk. Az „újabb kor” illetve a „modern kor” képezik ehhez a történetfilozófiai háttérrel, a szellem rendszere pedig a gyakorlati filozófia közvetlen toposzát. E komponensek metszéspontján adódik az identitás sajátosan hegeli, *kontextualizált szubjektuma: a modern, jogaiban szabad, életvezetésében különös individuum a maga meghasonlottságaival, a szembeállítottság és az elidegenedés történeti-kulturális háttérével és egzisztenciális adottságával, életvilága és „belső világa” meghasonlottságainak megélt és reflektált viszonyaival.*

Ennek a belátásnak a szisztematikus kiindulópontja a modern kor „végtelenül szabad szubjektivitásának elve”. *A véges élet a modernítésben a szubjektív szabadság végtelenségébe helyeződik.* Hegel az így felfogott szabadságot mint elvet és értéket nem csupán fel-és elismerte, hanem ennek *megvalósítását és megvalósíthatóságát* állította előtérbe. Méghozzá annak minden belátható következménnyel együtt, beleértve az életvilágbeli és a „személyes létezésre” vonatkozó negatív hatásokat is. Mélyreható elemzéseket találunk nála a modern individuum egzisztenciális, szociális és magánéleti *önazonosságának problematikus jelenségeiről*. A végtelenül szabad szubjektivitás elve megkérdőjelezhetetlen történelmi vívmány. Ez az elv nyilvánul meg a „*belsőség elvében*” (*Prinzip der Innerlichkeit*) és a „*belső világ*” (*innere Welt*) autonómiájában. A belső világ az önazonosság *személyes* aspektusainak, az életvilág a különböző *személyközi* kapcsolatoknak a toposza.⁶ A *belső világ* mibenléte szisztematikusán az objektív szellem keretében a *moralitás világa és perspektívája* („*a morális álláspont*”) felől tárul fel, az *életvilág* a moralitás, a család, a polgári társadalom metszéspontjain. E világok jellegzetességei nem csupán fogalmi konstellációkban mutathatók fel: a szabad szubjektivitás, a modern individualitás *fogalmi* alakja nem értelmezhető adekvát módon a modern világ tipikus *fenoménjei*, az ezekben megmutatkozó szignifikáns jelek nélkül. Jelen esetben ama fenomének nélkül, amelyek a *személyes önazonosság növekvő problematikussá* válását, illetve a különböző *szociális identitások feszültségeit, konfliktusait konkrétan* jelzik és előre vetítik.

A személyes identitás közvetlen toposzának, a belső világnak és az ebben a világban konstituálódó, illetve megrendülő önazonosságnak, az erre mutató *tüneteknek és jelenségeknek* a kérdéskörét azon a komplex értelmezési horizonton lehet felfejteni, amely *túlmutat a moralitás közegén*. A modern társadalom hegelei elmélete, illetve a modern individualitás hegeli koncepciója jelölik ki ehhez a megfelelő értelmezési horizontot. A következőkben azonban tünetekre és jelen-

⁶ A *Jogfilozófia* erkölcsiség-fejezete kapcsán emlékeztessünk arra, hogy ezt, sőt néha az egész művet politikai filozófiaként értelmezték, ami elnyomta a hegeli koncepció sokrétűségét. Emlékeztessünk Ch. Taylor kritikájára, aki a recepció egyik hiányosságát abban látta, hogy a *Jogfilozófia* körüli vitát a liberalizmus és a konzervativizmus inadekvát ellentéte határozta meg. Vö. Ch. Taylor: *Hegel*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1996, 490-491.

ségekre koncentrálnunk, és *nem* az értelmezési horizont *szisztematikus komponenseire*, jöllehet a rendszerösszefüggések és a rendszer-fogalmiság az előttünk álló feladat teljesítésében nem mellőzhető teljesen.

Ennek a *fenomenológiai-fogalmi megközelítésnek* a főbb paramétereit a modern kor „végtelenül szabad szubjektivitás” elve mellett az „önmeghatározás joga” mint ezen elv realizálásának közbenső eleme jelöli ki. Az önmeghatározási jog realizálása viszont az *egyének* „különösségére való jogához” vezet. Ezen elvek és jogok összessége a modern szubjektivitás *normatív* világa, amelynek filozófiai toposza ugyancsak a moralitás. E jogok/normák empirikusan univerzálisak: az egyének – mindenki és bárki – magukévá tehetik és érvényesíthetik e jogokat a modern világban. Ám e jogok realizálási igényének teljesülése, a „megvalósítás” (*Verwirklichung*) csak részben sikerülhet: olyan akadályokba ütközik és ütközhet, amelyek a modern világ strukturális jellegzetességeiből adódnak. Nem csak külvilági, hanem *belső akadályok* is felléphetnek a realizálási igény teljesülésében. Ilyen akadály lehet többek között az egyén műveltségének, művelődésre való hajlamának, vagy ésszerű magatartásának nem megfelelő szintje. Törések keletkezhetnek az egyének önmagukról alkotott elképzelése és valóságos mivoltuk között. Az *önazonosság* a modern egyén számára soha nem adott, hanem újra és újra *fel van adva*. A szabad végtelenségbe helyezett véges élet magával hozza az *önazonosság állandó megkérdőjelezését, egyszersmind állandó újratерemtésének igényét, sőt kényszerét*.

A *művelődés* alapvető jelentőségű az *önazonosság* körüli törések, az önkép(ek), az egyéni létezési módok és életformák közötti és azokon belüli feszültségek kezelésében. A művelődés ily módon komponense is az egyének *személyes*, hegeli terminussal: privát identitásának. Ezen túl a művelődés szociokulturális közege meghatározó szerepet játszik a *szociális* identításban, így a családhoz, a magánszférához kötődés tudatában és érzületében (a család „érzett egységében”), a hivatáshoz kapcsolódó tudatban és érzületben (a hivatás-és polgártudatban), illetve a nyilvánossághoz tartozó identitásformáló tényezők (a közvélemény, a jogi kultúra, a citoyen-öntudat) alakításában.

A személyes identitás *mibenlétét* a modern individuum „személyes létezése”, illetve „belső világa” szempontjából szisztematikusan a moralitás szférájában mutatja fel Hegel.⁷ Ám a fellépő *zavarokra*, ezek okaira és tipikus jelenségeire az objektív szellem más szöveghelyein (mindenek előtt a család és a polgári társa-

⁷ A személyes létezés mint individuális élet ennek természeti aspektusait illetően is a különösség kategóriájával jellemezhető. Ez a személyes létezés az egyének jólétére mint különösre vonatkozó jog egyik komponense is. A jólét keretében állapítja meg Hegel: „A természetes akarat érdekeinek *különössége*, egyszerű totalitásában összefoglalva, a személyes létezés mint *élet*.” Vö. uő: A jogfilozófia alapvonalai. Fordította Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 127. §, 144. – Sigle: J. – A természeti létezésről a belső világig terjedő életről van itt szó. A moralitásban pedig a belső világ főbb komponensei a szubjektív akarat jogán alapuló önreflexió és ön-meghatározás további meghatározásai, így a cselekedetek tartalma mint az enyém, illetve az eltökéltség, a szándék, a lelkiismeret.

dalom közegében, az életvilág szféráiban) mutatott rá. Ami azt jelenti, hogy a *személyes identitás válságtünetei túlmutatnak a személyes létezés egyéni keretein: interszubjektív és szociokulturális kontextusban értelmezhetők és értelmezendők*.

E válságjelenségek elemzése során tárta fel Hegel a *modern ember egzisztenciájának drámai jellegét*. Ez együtt járt a *művészet* bizonyos jelenségeinek a gyakorlati filozófia tematikájába való beemelésével. Hegel felfogása szerint az *objektív és az abszolút szellem metszéspontján* mutatható fel, hogy a modern egzisztencia nem tragikus; a tragikum az antik világ és élet egy rövid szakaszának sajátja. A modern egzisztencia lényege szerint drámai, méghozzá olyan módon, hogy egyúttal reflektál erre a drámai jellegre, ami eltávolítóan hat vissza magára az egzisztenciára. Ez a *reflexiók kényszer* a modern művészetben, főleg a művészetfilozófiában *explicitté* lesz. Ezzel párhuzamosan a modern egzisztencia drámai jellege magában az életben mindinkább elvész, s egyre inkább *prózai*, sőt *komikus* vonásokkal párosul: az élet prózai és/vagy komikus egzisztenciává válik.⁸

E komplex értelmezési horizonton kapunk magyarázatot arra, hogy Hegel miért olyan jelenségeken példázta a modern individualitásról kialakított diagnózisát, amely jelenségek az iróniához, a humorhoz és a komédiához vezető, ily módon felbomló dráma jellegzetes darabjaiban manifesztálódnak.⁹ Az nem volt számára kétséges, hogy nem csak a tragikus, hanem a drámai is felbomlik és megszűnik, mégpedig nem csak a művészetben, hanem mindenek előtt az ennek fundamentumát képező „modern életviszonyokban”. Ez a fejlemény vezet olyan tartás és magatartás kialakulásához, amelyet Hegel néha iróniának, máskor humornak nevez. Ahogy a dráma, úgy a komédia sem csupán műfaj, hanem életviszony. A modern dráma mint „középszerű dolog” (Mittelding) a polgári és a nyárspolgári mentalitásból és életvilágból eredő kollíziókat ábrázol, ami a személyes és szociális identitások problematikusává válását jeleníti meg. Olyan kollíziókat, amelyeket, mint Hegel írja, az életből „túlságosan is jól ismerünk”.¹⁰

⁸ Vö. Rózsa Erzsébet: Krisztus, a lovag, a derék polgár és aki utána jön...? Hegel a modern szubjektumról. In: Diotima. Heller Ágnes hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kardos András/Radnóti Sándor/Vajda Mihály. Osiris-Gond, Budapest, 1999, 435-452.

⁹ A moralitás-fejezet utolsó előtti paragrafusában Hegel az iróniát mint a modern individuum jellegzetes alapállását írja le, a szubjektivitás „legmagasabb csúcsának” nevezve. Ez a szubjektivitás „abszolútumnak vallja önmagát”. J, 140. §, 160.

¹⁰ A modern időkben „nincs már méltó színjáték” – állapítja meg Hegel a Jogfilozófia 118. §-hoz fűzött kéziratban maradt feljegyzésben, ahol a drámainak a modernitásbeli helyzetéről ír a művészet és az életvilág összefüggésében. G. W. F. Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke 7. Auf der Grundlage der Werke von 1832-1845 neu edierte Ausgabe. Red. Eva Moldenhauer/K.M. Michel. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1986. 221. – Sigle: R. – A dráma, mint „középszerű dolog” témáját a tragikus kollíziók feloldásának és a morális győzedelmeskedésének kontextusában vezeti elő az *Estétikában*. A „modern tragédiában az egyének nem céljuk szubsztanciális volta, hanem szívük és kedélyük szubjektivitása vagy jellemük különossége ke-

Erre a jelenségre Hegel néhol egyenesen szarkasztikusan reflektál. A régiek hőrszainak (Achillesnek) és nagy egyéniségeinek (Kreonnak és Antigonénak), bizonyos értelemben még a modern kor hajnala hősének, a lovagnak a tartása és magatartása „szilárd talajt” jelentett a drámai költészet számára. Ám mindez a modern (romantikus) művészetben már nem érvényes. A „derekasság” (Rechtschaffenheit) lesz a legfőbb polgári erény, amely olyan tartásba és magatartásba integrálódik, ami ugyan lehet boldogtalan, de heroikus vagy tragikus semmiképpen sem.¹¹ Egy derék ember szorgalmának gyümölcsét és ambícióinak kielégülését a hivatásában találja meg, ám ez nem rendelkezik semmiféle drámai érdekességgel.¹² Az „élet prózája” uralja el a modern egzisztenciát, ezért a művészetet is, így summázható Hegel végkövetkeztetése.

E jelenségek ugyanis nem csupán a művészet állapotáról árulkodnak, hanem mindenk előtt az alapjukul szolgáló életviszonyokról. E változások egyik alapvető okát abban fedezte föl Hegel, ami a modernitás legnagyobb nyeresége: a „végtelen szabad szubjektivitás” elvében. Ez az elv a *szabadság inflálódását* vetíti előre. Ha ugyanis minden egyes egyén rendelkezik azzal a joggal, hogy saját maga döntsön élete minden kérdésében, figyelmen kívül hagyva normákat, szokásokat, tradíciókat, kötődéseket és kötéseket, akkor a szabadság önkény lesz, ami a jellem nagyságát *ab ovo* veszélybe sodorja.¹³ A végtelenül szubjektív szabadság mint önkény mind a személyes, mind a szociális identitásra rombolóan hat. Ebből a szempontból nagyon is érthető, hogy a *Jogfilozófia* moralitás-fejezetében, illetve a család-fejezetben a modern drámát a modern művészet és a

res kielégülést.” G. W. F. Hegel: Előadások az esztétikáról. III. kötet. Második kiadás. Fordította Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 427. – A modern jellemekben ingadozást és belső meg hasonlottságot találunk, ami „valami pusztán szomorú és kínos”, vagy „bosszantó”. (Uo. 431.) Majd így folytatja: „ha egyszer mindent a pusztán morális érzületre és a szívre vonatkoztatunk, akkor a morális reflexió e szubjektivitásban és erejében a jellem [...] meghatározottságának nincs többé támasza.” Uo. 435.

¹¹ A derekasság a modern társadalom normatív eleme. Ehhez vö. J, 207. §, 225, illetve 253. §, 258.

¹² A cselekedet külső hatalmaknak való feláldozását, és ennek „idegen következményeit” Hegel a *Jogfilozófia* 118. §-ban tematizálja, ahol a régiek tragédiája kapcsán arra utal, hogy náluk a „heroikus öntudat” „még nem haladt tovább a tett és cselekedet, a külső esemény s az eltökéltség és a körülmények ismerete különbségének reflexiójához, valamint a következmények széthullásához, hanem vállalja a bűnt a tett egész terjedelmében.” (J, 137.) – A kéziratban maradt feljegyzésekben behatóan elemzi a „drámai érdek” motívumának felbomlását. A „modern időkben” nem lehetséges többé méltó színjáték: ez ugyanis lehet „szerencsétlen, de tragikus nem”. A hivatalnoki és polgári viszonyok között a jellem általános, ami lehet derekas, tiszteletre méltó, de valóban individuális nem. Ami individuális, az véletlenszerű és nem szükségszerű, mert nincs benne szubsztanciális. A mások véleménye nyer nagy jelentőséget, ami azonban nem valami szubsztanciális. R, 220–222.

¹³ A jellem nagysága az antik tragédiák vonása, amit a modern drámák megkérdőjeleznek. Ezt a kérdést Hegel a művészet történeti kontextusában, valamint a drámai művészet műfaja kapcsán is több helyen elemzi.

modern élet problematikussá lett jelenségeként aposztrofálja.¹⁴ Művészetfilozófiai kérdések valódi életproblémákkal kerülnek itt közvetlen kapcsolatba, olyan hűsbavágó kérdésekként, amelyek a modern egzisztenciát, ennek elemeként a személyes és a szociális önazonosságot alapjaiban érintik.

Hegel vázolt állásfoglalása nem pusztán megfigyelői pozícióra vall. Erős normatív alapállásból kiindulva kísérelt meg orientációs pontokat felmutatni, amelyekre támaszkodva a modernitás e negatív jelenségei nem csak megmagyarázhatók, hanem a saját élet kereteiben bizonyos mértékig *kezelhetők* is lehetnek. Egyértelmű volt számára, hogy az erkölcsiség, a „régiek” Arisztotelészig visszavezethető szubsztanciális normája a modernitásban *önmagában nem képes* az egyén életvilága és önértelmezése számára azt a „szilárd alapot” (feste Grundlegung) és „szilárd tartást az életben” (feste Stellung im Leben) nyújtani, amire a hagyományos társadalmakban alkalmas volt. Erre nem csak a *Jogfilozófia Előszavában* mutat rá. Már jóval korábban, *A szellem fenomenológiájában* is felsejlett ez a gondolat, amikor a régiek „tisztá erkölcsiségét” és az újabb idők „valóságos erkölcsiségét” ütköztette.¹⁵ Ez a belátás megvilágító erejű az életmű számára, s arra ösztönözte, hogy kiutat keressen a szubsztanciális normativitás kérdésessé, sőt számos területen (pl. a jogban vagy a polgári társadalomban) érvénytelenné válásának zsákutcájából. E koncepcionális háttér alapján érthető meg az a hegeli gondolat, hogy a szubsztancialitás és a szubjektivitás együtt alkotja a modern társadalom két, egymással szorosan összefüggő szerkezeti alaprétegét. Éppen e szerkezeti elemek kölcsönösségében, *kölcsönös fel-és elismerésében, ami egyben kölcsönös korlátozás is*, fedezte fel az egyedüli esélyt arra, hogy a modern individuumok önértelmezését és önmeghatározását, önmagával azonos tartását és magatartását működtetni és stabilizálni lehessen. Innen nézve sem véletlen, hogy az a *komplementáris alapszerkezet* képezi a hegeli

¹⁴ A konkrét szöveghelyen, a 118. §-ban a cselekedet szerkezeti elemzése van a középpontban, ami cselekvésméleti szemszögből ösztönző értelmezési lehetőségeket kínál. Vö. ehhez: M. Quante: *Hegels Begriff der Handlung*. frommann-holzboog. Stuttgart 1993. – A Jogfilozófia e szöveghelyén fontos drámaelméleti észrevételeket találunk, pl. a modern házasság alapját, a személyek szabad beleegyezését hangsúlyozó 162. §. megjegyzésében is. A „végtelenül különös” érvényesítő igényeit, ami a modern világ szubjektív elvével függ össze. „A modern drámákban és más művészi ábrázolásokban azonban, ahol a nemi szerelem a fő érdek, az átható fagyosságú elem, amelyet benne találunk, az ábrázolt szenvedély forrásává hevül a vele kapcsolatos teljes *esetlegesség* által, mintha csupán *ezen* a személyeken nyugodnák, ami *rájuk* nézve csakugyan végtelen fontosságú lehet, de *magánvalósága* szerint nem az.” J, 189.

¹⁵ Vö. ehhez: Rózsa Erzsébet: *Hegels Antigone-Deutung*. – Zum Status der praktischen Individualität in der *Phänomenologie des Geistes*. In: *Hegels Phänomenologie des Geistes*. Ein kooperativer Kommentar zu einem Schlüsselwerk der Moderne. Szerk. K. Vieweg/W. Welsch. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 2008, 463-470.

gyakorlati filozófia, s ennek fő műve, a *Jogfilozófia* strukturális és tartalmi vezérfonalát.¹⁶

Mindez messzemenően kihatott az identitás-kérdés hegeli koncepciójára. A moralitás-fejezetben megfogalmazottak szerint az önértelmezés és az önmeghatározás alkotja a modern egyének legfőbb, a végtelen szubjektív szabadságon nyugvó normativitását. Ám az egyén életvezetésében, azaz *saját* normái, *különös* jogai *konkrét* érvényesítésében kapcsolatba kerül mások ugyancsak jogos, sajátos normáival, a saját életre vonatkozó önmeghatározási jogukkal és ennek érvényesítési igényével. A viszonyukban fellépő *elismerésért való harc fundamentuma a kölcsönös egymásra utaltság alaphelyzete*, ennek belátása és elfogadása mint ésszerű aktus. Ez az „ésszerű belátás” viszont túlmutat az egyes egyének jogain és saját, különös életén. Az e folyamatban és interakciókban előálló *magasabb normativitás* nem önmagában érdekes: értelme és funkciója az, hogy alapját képezi az egyes egyének különös jogai közötti interszubjektív, életvezetésbeli praktikus *közvetítéseknek*. A *praktikákban kölcsönösen megerősített normativitás legitimálja* az egyének különös jogait és ezek realizálási igényét, s szabad utat ad újabb és újabb megerősítésnek a gyakorlati aktusokban. Ez a kölcsönös interakciókon alapuló szociális-normatív interszubjektív alapszerkezet messzemenően kihat az egyének önmagukról alkotott képére. Önképüket nem alkothatják meg csupán saját belső világukból. Vagy ha mégis, ez az önismeretben és az önmeghatározásban, életviláguk alapelemeiben, súlyos következményeket von maga után.

Hegel koncepciójának sarkalatos eleme, hogy a modern individuum léthelyzetét és életvilágát általában, valamint konkrét, változó, különös élethelyzeteit *kizárólag* önmagából nem lehet megérteni és igazolni. Erre az egymással szembenálló, egyszersmind egymást kiegészítő és legitimáló *szubjektív-normatív és szubsztanciális-normatív struktúrák kettős perspektívája* kínál valódi lehetőséget.¹⁷ E perspektívába az intézményi struktúrák is bekerülnek, mégpedig a szubsztancialitás sajátos modern változataként: ez a hegeli „objektív rend”. A szubsztancialitás, beleértve a megfelelő normákat és intézményi világot, valamint a szubjektivitás struktúrái *együttesen* alkotják azt a fogalmi konstellációt, amely a modernitás alapszerkezeteire és mozgásaira, kollízióira és válságjelenségeire, így a személyes és a szociális identitás tematikájára vonatkozóan megfelelő értelmezési horizontot kínál. Ez a fogalmi konstelláció mutat rá a modernítésben az egyének számára nélkülözhetetlen *stabilizáló duális jellegű, hegeli terminussal véges és végtelen, szubsztanciális és szubjektív életalapra*. A végtelen szubjektív szabadság modern elvéből, az önmeghatározás empirikusan uni-

¹⁶ Lásd ehhez: Erzsébet Rózsa: Einleitung. In: uő: Hegels Konzeption praktischer Individualität. Szerk. K. Engelhardt/M. Quante. Mentis, Paderborn 2007, 13.

¹⁷ Felfogni, igazolni és fenntartani (Begreifen, Rechtfertigen, Erhalten) az ésszerű magatartás elméleti és gyakorlati alapelemei, amelyeket Hegel a *Jogfilozófia* Előszavában egymásra vonatkoztatva vizsgált. J, 22.

verzális jogából és az egyének különösségre való jogából eredő személyes identitások sokfélesége és állandó pluralizálódása nélkülözhetetlenné teszi a szociális és a szubsztanciális, illetve intézményi közeg mint stabilizáló szféra integrálását az identitásképzés formáiba. S nem csupán a szociális identitások, hanem a személyes identitás területén is.

Hegel e problémák *praktikus kezelésének* szempontját is szem előtt tartva, magatartási mintákat keresett, olyanokat, amelyek a modernitás normativitásának („elvének”, „értékének” és „jogának”) megfelelnek. S nem csupán filozófusok számára, hanem *mindenki és bárki* számára. Annak a hegeli elképzelésnek megfelelően, hogy az élet mint mindenki és bárki élete, az egyszerű és közönséges élet a maga végességében megőrzendő a végtelen élet filozófiai perspektívájában és ennek egyesítő aktusában is. Ezt a gondolatot a *Jogfilozófia Előszavában*, az *Enciklopédia* második kiadásához írt *Előszó*ban és a berlini *Antrittsrede*-ben fejtette ki közelebbről. Az univerzális magatartási minta szükséglete a modern egzisztencia jellegéből ered: a „végtelenül szabad”, azért az önkényt és a meghasonlottságokat, így az instabilitást is hordozó individuális létezés hívja életre az „*egyesítés szükségletét*”.¹⁸ Ez a fiataalkori motívum az egész életművet átszövő alapotívummá tágul, s közvetlenül összefügg az identitászavarok és identitáskeresés modern témakörével. A fiatal Hegel a szeretetben, az érett Hegel a valósággal, Istennel, másokkal és önmagunkkal való megbékélésben vélte megtalálni a megfelelő magatartási mintát, amely a problematikussá lett önazonosság különféle formáira megoldást kínálhat.¹⁹

Az univerzális szabadságelv, az önmeghatározási jog és a különösségre való jog a modern egzisztencia alapelemeiként *megingatták* a személyes és a szociális identitásformák és az alapjukul szolgáló magatartási formák *áthagyományozott magától értetődőségét*, és egyúttal, az instabilitás következtében, radikálisan megnövelték az érvényes és stabil magatartási minták és identitásformák iránti igényt. A magatartási minta elvárásában univerzális jellegre bukkanunk, ami viszont szemben áll az egyének különösségre való jogával. Ez önmagában is jelzi a modern egzisztencia belső ellentmondásosságát, amelyet máig nem sikerült feloldani. Olyan kollíziók kerülnek felszínre Hegel elemzéseiben, mint a modern szabadság *univerzalizása*, *formalizmusa*, *elvont* jellege, valamint az egyénileg releváns, saját maga által jóváhagyott magatartási formához kapcsolódó *különös tartalmi* jegyek közötti, feloldhatatlannak mutakozó feszültségek.

¹⁸ Vö. 3. lábjegyzetet.

¹⁹ A fiatal Hegel életorientált alapállása a szeretet, az érett Hegel valóságorientáltsága a megbékélés preferálását vonta volna magával. – Ehhez v.ö. O. Pöggeler: *Hegels Phänomenologie des Selbstbewußtseins*. In: uő: *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*. 2., durchges. und erw. Aufl. K. Alber, München/ Freiburg 1993, 231–257. – A szerző értelmezése szerint az életproblémák és a hozzájuk tartozó „gyakorlati érzelmek”, például a szeretet erkölcsi vagy művészeti kontextusban (a házasság érzületeként, illetve a romantikus művészi alkotások tárgyaként) fontos elemek maradnak a szellem érett koncepciójában is.

Hegel azon *gyakorlati attitűd* mellett teszi le a voksot a *Jogfilozófia Előszavában*, miszerint a modern életviszonyokban ne csak „felfogjuk”, hanem „fenn-tartsuk” a szubjektív szabadságot.²⁰ Ez a valósághoz való „ésszerű viszonyban” lehetséges, amit a megbékélés metaforájával ír le ugyanitt. Ez az ajánlott magatartás a filozófusra éppúgy vonatkozik, mint az egyszerű életet élő, hétköznapi gondolkodással rendelkező egyénekre. A hegeli alapállás *normatív* tónusú tartalmi vonása és alapmotívuma – a „szubsztanciálisban” a szubjektív szabadság felismerése és fenntartása – a *modernitással való távolságtartó azonosulásként* értelmezhető, amely a „felfogó”, elméleti és a „fenntartó”, gyakorlati magatartásban realizálható. Meglehet: a keresztényi gyökerű megbékélés első hallásra túlságosan is elvont, a valóságos élethelyzetektől távol eső magatartási mintának tűnik, amely a jelzett identitási zavarok kezelésére nem kínálhat univerzális és hatékony megoldást. Ám az „ésszerű belátás”, ami pontosan a megbékélés tartalmi meghatározása, „világi” tudás és attitűd, amely bárki által elsajátítható és gyakorolható. Ezáltal viszont Hegel terápiás javaslata megfontolandónak mutatkozik.

A fentiekben a személyes és a szociális identitás kérdéskörét a modern individuum hegeli elméletével való összefüggésében vázoltuk fel, gyakorlati filozófiája horizontján. A tanulmány második része a következő tartalmi súlypontok köré rendeződik: 1. individualitás-alakok és identitásformák a *Jogfilozófia* szövegkorpuszában, 2. a modern individualitás alakváltozásai az identitás elvont aspektusai és szociális-gyakorlati kontextusai metszéspontjain, 3. személyes és szociális identitás a család „érett egységében” és a modern család válságjelenségei – a férfi példáján.

II. 1. Individualitás-alakok és identitásformák a *Jogfilozófia* szövegkorpuszában

Már utaltunk rá: a szubjektivitás történeti státusza az „újabb kor”, a „modern kor” alapelvéből magyarázható.²¹ Ez a „végtelen szabad szubjektivitás”, amelynek gyökerei „belsőleg” a kereszténységbe, „külsőleg” a római világba nyúlnak vissza. A *Jogfilozófia* 185. paragrafusának megjegyzésében az alábbi megállapítást olvashatjuk: „Az egyén önálló, magában végtelen személyiségének (Prinzip der *selbsttändigen in sich unendlichen Persönlichkeit* des Einzelnen – RE) elve, a szubjektív szabadság elve, amely belsőleg a keresztény vallásban, s külsőleg, ezért az elvont általánossággal összekapcsoltan a római világban derengett, a valóságos szellemnek ama csak szubsztanciális formájában nem jut jogához. Ez az elv történelmileg későbbi, mint a görög világ, s éppígy a filozófiai reflexió,

²⁰ J, Előszó, 22.

²¹ J. Habermas a modernitás időtudatát elemezve, Hegel koncepciójának különös figyelmet szentel. Vö. uő: *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1986, 26-30.

amely leszáll e mélységig, későbbi, mint a görög filozófia szubsztanciális eszméje.”²²

A szubjektivitásnak többféle szisztematikus-fogalmi alakja van Hegelnél. Szubjektivitás szűkebb értelemben a moralitás szubjektum-alakja, átfogó jelentésben pedig a szellemnek a szubsztanciával szembeállított másik elve. Ez a második szubjektum-alak különböző történeti és egyéni formákban, alakzatokban és fenoménekben jelenik meg: hegeli értelemben konkretizálódik. A *Jogfilozófiában* mint a gyakorlati filozófia elsődleges szöveghelyén az a primér jelentése van, hogy *gyakorlati individualitás*, amely az „*akarat*” átfogó fogalmában mindenféle gyakorlati motivációt, célt és aktivitást integrál.²³

A *Jogfilozófia* rendszerében a szubjektum-témát Hegel több lépésben fejti ki, s így mintegy „menet közben” konstituálódik a gyakorlati individualitás átfogó-integráló alakja, amely túlnyúlik az objektív szellemen, mind a szubjektív szellem, mind az abszolút szellem irányába. Első lépésben – a szubjektív szellem gyakorlati szellem-passzusának folytatásaként – az akaró Én tiszta aktivitása a szubjektumtól mint Éntől *ezen* a bizonyos emberen át a szubjektivitáshoz tartó mozgás.²⁴ Ez a mozgás emlékeztet a Fichte-i tiszta aktivitásra. Ám az aktivitás lényegi vonása Hegel szerint az, hogy tartalmilag konkretizálódik, kontextualizálódik – különféle gyakorlati, szociális, gazdasági, politikai, jogi vagy magánéleti területeken és ilyen fajta aktusok révén. Az aktivitás alapszerkezete a *különbségtevés és az azonosság dualitása*: ez a duális szerkezet a rendező elve a mindenkori aktivitásnak. S különféle gyakorlati aktivitásainkban realizáljuk/kontextualizáljuk a minden aktivitásban közös, elvont duális szerkezetet, s éppen ennek folyamán konstituálódnak aktivitásaink – életünk – szociokulturális dimenziói és komponensei.

Vagyis Hegel az egyén önmagával való azonosságának kardinális kérdését eleve *nem tisztán a bensőség elve felől közelíti meg*, hanem a *gyakorlati aktivitások és a hozzájuk tartozó szociokulturális kontextusok (normák, intézmények, szokások, érintkezési formák, így a kölcsönös elismerés)* nézőpontjából. Az egyén önmagával való azonosulása szubjektív- aktivitási és tartalmi-szubszt-

²² J, 185. §, 210.

²³ Emlékeztessünk arra, hogy a szubjektív szellem e téma számára is fontos. Az akaró szubjektum a rendszer lineáris felépítése szerint a szubjektív és az objektív szellem, valamint a szubjektív szellemen belül az elméleti és a gyakorlati szellem metszéspontjain található. Ez a két utóbbi forma alkotja az aktivitások két átfogó alaptípusát. Ez a fogalmi konstelláció képezi az objektív szellemben tematizált gyakorlati-szociális aktivitások alapvetését, amit a praktikákról folyó diskusszióban is lehet kamatoztatni.

²⁴ Vö. J. 5. §, 6–7. Ezt a kérdést behatóan tárgyalja M. Quante: „Die Persönlichkeit des Willens” und das „Ich als Dieses”. Bemerkungen zum Individuationsproblem in Hegels Konzeption des Selbstbewußtseins című tanulmányában. Magyarul: „Az akarat személyisége” és az „én mint ez”. Megjegyzések a hegeli öntudat-koncepció egyéniség problémájáról. Fordította Makk Norbert. In: *Az aktuális Hegel*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2003, 57–70.

tanciális elemek olyan egyesülése (Vereinigung), amely létmódunknak *szubjektív-gyakorlati aktivitásokhoz és szubsztanciális-szociokulturális kontextusokhoz tartozó alapjellegét* egyszerre juttatja kifejezésre. A gyakorlati aktivitás mindig szubjektum-alakok megnyilatkozása, önmagát nyilvánítása. A hegeli szubjektum-elmélet centrális figurája az önmagát aktivitásaiban értelmező és meghatározó individualitás. Ebben ráismerünk az európai ember fausti természetére. Ám a hegeli szubjektum mindig *interszubjektum*: önmagát másokkal való érintkezési formáiban értelmező-koncipiáló és meghatározó-konstituáló individuum. Faust-hoz is hozzátartozik Mefisztó mint ellentéte/ellenfele és egyúttal önmaga.

Az objektív szellemben kontextualizált aktivitások sorában az első önmeghatározási és önazonossági forma az elvont jogban adódik. *Az elvont jogban és a moralításban az „enyém” az identitásképző tényező.* Az elvont jogban az enyém valami külső dologban van, a tulajdonban vagy a szerződésben. Ezzel szemben a moralitás szubjektuma saját magát az „enyémben” mint valami belsőben (a szándékban, az eltökéltségben, a célban) találja meg: ezek önértelmezésének és önmeghatározásának közelebbi formái. Ezek a formák az Én önmeghatározásom és önértelmezésem, ilyenként *saját* önazonosságom komponensei. A harmadik alapviszonyban, az erkölcsiségben, ennek első *szociokulturális* alakjában, a *családban* a szubjektumok immár *explicite* is egy közösség tagjaiként *realizálják és élik meg identitásukat az „érző egységben”, a szeretetben, az odaadásban, a felelősségvállalásban, a gondoskodásban.* Ez egyúttal a szociális identitás első közvetlen alapformája a rendszer lineáris szerkezete szerint. A *polgári társadalom*hoz mint második szociokulturális alakhoz tartozó identitás szubjektuma az *interszubjektív-kooperációs formákban* (a másokkal való együttműködésben, a munkamegosztásban az elismerés kölcsönössége szerint) cselekvő, valamint *intézményes* keretek (testület, jogszolgáltatás) között működő polgár (Bürger – bourgeois). Ám ez a polgár világának, a modern polgári társadalomnak a kollízióit nem képes leküzdeni. *Stabil identitásra ebben a világban és ebben a szubjektum-alakban nem lehet számítani.* Nem véletlen, hogy ez az egyetlen szféra a szellem egész területén, ahol érdemben nem esik szó a megbékélésről²⁵. Ezért is van a családnak mint magánszférának kitüntetett szerepe a polgár önazonosságának kérdésében, aki önmagát egyszerre *magánszemélyként és szubsztanciális személyként* fogja föl. (Erre még visszatérünk.) A polgár nem azonos a „konkrét személlyel”, a polgári társadalom első szubjektum-alakjával. *Mindenki konkrét személy*, hiszen mindenki rendelkezik szükségletekkel, amelyek kielégí-

²⁵ Norbert Waszek a brit gazdaságtan hegeli elemzését Hegel gyakorlati filozófiája nézőpontjából fogja fel, amelyet a megkettőzöttség és a megbékélés dualitásában lehet leírni. Vö. uő. *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of Civil Society*. Dordrecht/Boston/London 1988. – Megfontolásra érdemes az a tény, hogy Hegelnél a polgári társadalom az egyetlen szféra, amelyben a feszültségek nem küzdhetők le, és a megbékélésnek nincs érdemi szerepe. Vö. E. Rózsa: *Das Prinzip der Besonderheit in Hegels Wirtschaftsphilosophie*. In: uő. *Hegels Konzeption praktischer Individualität*. Id. kiad. 184, 199, 205-6.

tése létezésének feltétele. *De nem mindenki ab ovo polgár*: a konkrét személy éppen a szükségletkielégítés interszubjektív folyamatában (a munkamegosztás, a szükséglet kielégítés kooperatív formáiban), *szociokulturális* közvetítések (műveltség, hivatásgyakorlás), illetve *intézményes* mechanizmusok (testületi tagság) révén válhat polgárrá. *A polgár ily módon a saját magát kontextualizáló, szociálisan identifikáló „konkrét személy”*. A jogot és a moralitást követő alapviszony, az erkölcsiség utolsó alakjában, az *államban* megcélzott *politikai identitás* elemei: 1. a közéleti-politikai aktivitás a tudatos citoyen-magatartásban, amely „szubsztanciális érzületében (pl. hazafiság) manifesztálódik, 2. a közvélemény és a közéletben való részvétel, 3. az egyének „jogi tudata”, *jogi kultúrája*.

A fentiekből kiderült: Hegel szerint a *szociális önazonosság olyan differenciált struktúra, amely a szociális, ökonomiai, politikai és jogi szférák, a hozzá tartozó aktivitások és szubjektum-alakok teljes spektrumát átfogja. E struktúrában általános-normatív és egyben tartalmaz, praktikus orientációs pontok kínálnak az egyének mindenkori aktivitásai és élettervei számára*. Ez a rövid áttekintés rámutat arra, hogy a modern individuumot illetően mindig *identitásokról* és nem *az* identitásról lehet és kell beszélnünk.

Innen nézve belátható: a munka-modell, amelyet Marxhoz és a kritikai elmélethez kapcsolódva Honneth újraéleszt, vagy a szükséglet kielégítésének modellje *önmagában* nem elegendő a szociális identitás feltérképezésére.²⁶ Ebben a fejtegetésben is megmutatkozik Hegel „gyakorlati realizmusa” (Pippin).²⁷

II. 2. A modern individualitás alakváltozásai az identitás elvont aspektusai és szociális-gyakorlati kontextusai metszéspontjain

A *Jogfilozófiában* mint a gyakorlati-objektív szellem rendszerében a szubjektumhoz többszörös jelentést rendel Hegel, a rendszer lineáris és cirkuláris szer-

²⁶ Honneth értelmezési javaslata, hogy a munkát a társadalmi életvilágban, a mindennapi élet szervezésében és az identitásképzés centrumaként is kitüntetett szerep illeti meg, Hegel koncepciójában nem tűnik relevánsnak. Míg Marx elméletében ez helytálló, Hegel esetében aligha. Már csak azért sem, mert ő a szükségletek kielégítését, és nem a munkát állította a modern gazdaság-és társadalomelmélet centrumába. Vö. A. Honneth: *Arbeit und Anerkennung. Versuch einer Neubestimmung*. In: *Anerkennung*. Szerkesztette: C. Schmidt am Busch és C. Zürn. Akademie Verlag, Berlin 2009, 213–228.

²⁷ Pippin a „gyakorlati realizmus” terminusát a racionális cselekvés koncepciójának az erkölcsiség kontextusához való kapcsolásában alkalmazta. Ez az interpretáció azon a tézisen alapul, hogy Hegel szabadságelmélete a racionális cselekvés elmélete egyben. Ezzel Hegel a Rousseau, Kant és Fichte nevével fémjelzett hagyományba illeszkedik, amely hagyomány egészen Rawls és Habermas álláspontjáig húzódik. Uő: *Hegels Praktischer Realismus. Rationales Handeln als Sittlichkeit*. In: *Hegels Erbe*. Szerk. C. Halbig/M.Quante/L. Siep. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 2004. 295. – Számunka a legfontosabb Pippin gondolatmenetében az, hogy az egyének „nem szolipszista módon” öntik formába intencióikat, mert ezt az aktust szociális konvenciók határolják. Uo. 321.

kezeteinek megfelelően.²⁸ Ez összhangban van a szellem azon koncepciójával, miszerint az objektív szellem nem csupán intézményi világ, hanem minden szinten szubjektum-alakok/ szubjektivitás-formák, valamint objektív-intézményi entitások sajátos konstellációja. Az objektív szellem tartalmilag szubsztanciális, formájukat tekintve pedig szubjektív alakzatok közötti viszonyok együttese. Hegel a szubjektum-problémának ezt a szerkezeti elrendezését a *Jogfilozófia* 190. paragrafusa megjegyzésében világítja meg, jóllehet ezen a szöveghelyen első pillantásra mintha a szubjektum-alakzatok pusztán egymásutániságáról és egymástól való elszigeteltségükről, azaz a lineáris rendszer tipikus jelenségéről lenne szó. A megjegyzés így hangzik: „A jogban tárgyunk a *személy*, a morális állásponton a *szubjektum*, a családban a *családtag*, a polgári társadalomban általában a *polgár* (mint *bourgeois*) – itt a szükségletek álláspontján [...] a *képzet* konkrétuma, amelyet *embernek* nevezünk.”²⁹

Az „álláspont” kifejezéssel Hegel a felsorolt meghatározások és alakzatok *viszonylataira* irányítja a figyelmet, így vezetve át a gondolatmentet a lineáris szerkezettől, a szubjektum alakok pusztán láncolatától a *relációs szerkezethez*. Ebben a relációs struktúrában jut kifejezésre az, hogy intézmények (jog, család, polgári társadalom, állam) és szubjektum-alakzatok (személy, szubjektivitás, családtag, polgár, citoyen) *kétpólusú, kollidáló relációi* képezik az *objektív szellem alapstruktúráját*. Jog és személy, moralitás és szubjektivitás, család és családtag, polgári társadalom és polgár, állam és citoyen mint szubsztanciális-*általános* entitások illetve intézményi formák és szubjektum-alakok *különös* viszonyai jelennek meg az objektív-gyakorlati szellem minden fokán és minden alakjában. A személy, a szubjektivitás, a családtag, a polgár, a citoyen soráról van itt szó, ami olyan szubjektum-alakok egymásutánja, amely alakokban különböző típusú gyakorlati aktivitásaink önmeghatározásaink és önértelmezéseink sorozataként ölt formát. A modern szubjektum innen nézve önmeghatározásainak, önértelmezéseinek, *önképének* összességeként jelenik meg, méghozzá gyakorlati-szociális kontextusokba és intézményi keretekbe ágyazottan. Ez az alapszerkezet vezet el bennünket a *hegeli identitás-koncepció mélyebb gyökereihez*. Mindezt azonban csak akkor tudjuk felmutatni, ha a rendszer lineáris és cirkuláris szerkezeteit egymásra vonatkozásukban rekonstruáljuk és alkalmazzuk az elemzésben – Hegel szellemében.

Személy vagyok az elvont jogra vonatkoztatva, *tagja* vagyok egy (vagy több) családnak, a társadalomban van *hivatásom*, rendelkezem az *önmeghatározás* jogával, ami involválja a saját különös életvilágomra, belső világomra, benne a *saját magamról alkotott képre* való jogomat, valamint megvan az a jogom, hogy

²⁸ A szubjektivitás logikai meghatározásait az akarat gyakorlati-filozófiai kontextusában vezeti be Hegel a *Jogfilozófia* Bevezetésében. Vagyis itt a szubjektivitás nem logikai fogalomként, hanem szellemfilozófiai/gyakorlati filozófiai jelentésben veendő. Vö. J, 26. §, Megj. 55–6.

²⁹ Uo. 214–5.

az állammal (jogállammal) szemben *szabad polgárként* lépjek fel. Mindezen viszonylatok megilletnek engem, mint minden más egyént a modern társadalomban. *E viszonylatok összessége vagyok*, amelyek *saját életem összetevői* egyben. Közvetlenül úgy élem meg mindezt, mint egzisztenciám adottságát, anélkül, hogy reflektálnék rá. Ám *tudok*, vagy tudhatok minderről. Hegel a szubjektum létformáihoz megfelelő tudásformákat is hozzárendelt. Érzés, érzelem, képzet, hit, érzület, belátás, lelkiismeret, bizalom sajátos szubjektív formák, amelyekkel aktivitásaim „objektumára”, más emberekre és saját magamra vonatkozok és reflektálok. A személyes és a szociális önazonosságom e formákban konstituálódik.

Ezen episztémikus formákhoz hozzárendelt Hegel egy további elemet, amelyet az „*én akarok*” formulában fejezett ki. Ez a formula átfogja a szubjektumalakok összes praktikus aktivitási formáját és gyakorlati magatartását. Egy hármas reláció (*vagyok, tudok, akarok*) együttesében jut kifejezésre a gyakorlati individualitás (akarat) integráló, egyszersmind artikulált jellege, mégpedig a gyakorlati mint olyan teljes szférájának „szubjektív” alapszerkezeteként.³⁰ Szubjektív ez a konstelláció abban az értelemben, hogy benne a gyakorlati területeihez ugyancsak hozzátartozó intézményi világot nem tematizáljuk. Ugyanakkor ez a három viszonyulási forma a fent vizsgált, szociálisan kontextualizált szubjektumalakok mindegyike számára általános orientáló pontként szolgálhat, hiszen mindegyikükben ott rejlik az Én (akaró Én) mint első, elvont, még nem kontextualizált szubjektumalak, a legkülönbözőbb tartalmú potenciális irányultságokkal és viszonyulásokkal.

Az én önazonosságának e hármas fogalmi konstellációban kifejezett komplex relációs jellege az egyének önmeghatározó, önértelmező, azaz identifikáló aktsaiban explikálódik, amely aktusok azonban a szociális kontextualizálás elemei is. Az Én hármas relációja és ennek együttese (*vagyok, tudok, akarok*) rejtetten tehát tartalmazza az interszubjektív jelleget, ami majd a szociokulturális kontextualizálódás során explikálódik a jog, a moralitás, a család, a polgári társadalom és az állam szféráiban és szubjektumalakjaiban. Az Én jogi személyként, morális szubjektivitásként, családtagként, polgárként, állampolgárként értelmezi és határozza meg, identifikálja önmagát. Ily módon az *akaró Énben adott elvont-általános önazonosságot mint a gyakorlati-objektív szellem identitásformájának absztrakt modelljét a különös, elkülönülő, gazdagodó szociokulturális önazonosságok sokfélesége váltja fel.*

Hegel a gyakorlati-objektív szellemen belül az azonosságnak három alapvető és átfogó *irányultságát* különböztette meg: a (mindenkori) szubjektumnak a (mindenkori) *objektummal* (aktivitásai mindenkori tárgyával) való azonosságát, a (mindenkori) szubjektumnak a *szubsztanciálissal* (aktivitásai magasabb tartal-

³⁰ Emlékeztessünk a hegeli formulára, amely a *Jogfilozófia* 105. §-hoz tartozó kéziratban maradt feljegyzésekben található: *der Wille ist frei, er weiß, daß er frei ist, er will sich frei.* R, 203.

mával) való azonosságát, a (mindenkori) szubjektumnak *önmagával való azonosságát*. A szubjektumnak mint jogi személynek a *személyes* azonosulása az objektummal mint tulajdonnal az „enyém”, ami az elvont jog alakzata. Ennek nincs közvetlen szociális aspektusa, eltérően pl. a jogszolgáltatástól. A szubjektumnak a *szubsztanciálissal való belső-személyes azonosulása* a családtag, a polgár, a citoyen alakjaiban zajlik, vagyis az erkölcsiséghez tartozik, ahol egyszerre *szociális és személyes identitási formákról* van szó. A szeretet erkölcsi érzülete a családtaghoz, a kölcsönös elismerés a polgárhoz, a hazafiság erkölcsi érzülete, illetve a jogi kultúra a citoyenhez tartozó interiorizált formái a „művelt tudásnak”, és ilyenként a szociális és személyes önazonosságot egyszerre konstituáló és megjelenítő tényezők. A szubjektum önmagával való azonossága mint *személyes-belső identitás* nem a jog, és nem is az erkölcsiség, hanem a *moralitás ideáltipikus alakzata*, amelynek szubjektumát az önreflexió (a „tudok” konkretizálása) és az önmeghatározás (az „akarok” konkretizálása) vezeti.³¹

Az aktivitások, az élet- és valóságyszférák elkülönöződéseinek, önálló entitásokká szerveződésének és sokféleségüknek következménye *az egyének életvezetésének és élettartalmának a gazdagodása*. Hegel az egyes, elkülönült szociokulturális szférákról, ezek „sajátos jogáról” mint normatív, egyszersmind részleges és nem általános igazodási pontról kifejezetten pozitívan nyilatkozik: „A szabadság eszméjének fejlődésében minden foknak megvan a sajátos joga, mert mindegyik a szabadság létezése a maga sajátos meghatározásainak egyikében.”³² Ugyanakkor e sajátos szférák és szubjektum-alakjaik elkülönülése feszültségeket von maga után. Az elkülönülés a meg hasonlítás és a szétszakítottság jegyeit ölti magára a modernitás valóság- és életszféráiban. Ez viszont *terheket ró az egyénekre*, mivel ezek a modernitásban terjedő jelenségek életüket és magatartásmódjukat bonyolultabbá és ellentmondásosabbá teszik. A személyes és a szociális identitás zavarai ennek az összetett változásnak a következményei. Ezt a problémakört Hegel a *férfi példáján* mintaszerűen mutatta be.

Az alábbiakban a házasság és a család hegeli koncepciójára összpontosítok, de csak annak az identitásformának a szempontjából, amelyet a család nyújthatna, illetve nyújtania kellene, ám amire egyre kevésbé képes.

³¹ Közismert, hogy az azonosság a német idealizmus nagy témája. Az azonosság hegeli jelentése benne gyökerezik ebben a hagyományban, ahogyan ezt ő maga is kifejezésre juttatja már a *Differenzschrift*-ben is. Fejlődéstörténetileg az egyesítés holderlini programjához vezet vissza az azonosság hegeli filozófiai alapállásának normatív jellege és filozófiai tartalma: a meg hasonlított létnek mint individuális egzisztenciának az egységre mint egyesülésre való irányultsága. A *Jogfilozófiában* az azonosságnak elsődlegesen gyakorlati-szociális jelentése van, amit jelen írásban elő térbe állítunk.

³² J, 30. §, Megj. 58.

II. 3. Személyes és szociális identitás a család „érzett egységében”. A modern család válságjelenségei – a férfi példáján

A családnak különös jelentősége van a személyes és a szociális identitás hegeli koncepciója szempontjából. Köztes státusza révén koncentráltan megtalálhatók itt mind a *moralitás* elemei (az egyén saját „különösségére való joga”, az „önmeghatározás joga”, a morális „személyes létezés” és a „belső világ” jegyei), mind a kollíziókkal terhelt *polgári társadalom* elemei és hatása. Még hozzá az identitásprobléma mindkét válfajára, a szociális és a személyes identitásra vonatkoztatva. Hegelnél ugyanis nem a hagyományos nemi szerepek igazolása az egyetlen szempont, mint azt sokan szemére vetették, nem egészen alaptalanul.³³ Hegelt foglalkoztatta a modern létmód számos jellegzetes problematikus jelensége, így az a szociális és nemi szerep is, amely a férfit a modern polgári társadalomban megilleti. A nők emancipációjának későbbi fejleményeit és ennek hatását a házasságra és a családra természetesen nem láthatta előre. Ám a férfi példáján keresztül a feszültségekkel teli modern magánélet néhány tipikus jelensége ráirányította a figyelmet, amely jelenségek (mint a házasság és a család válságtünetei a 20. században) a nők szociális és nemi szerepére is kiterjedtek.

A férfi szociális és nemi szerepe kapcsán Hegel a saját magával és a külvilággal való *meghasonlásra* hívja fel a figyelmet. A férfi magára vette azt a feladatot, hogy a családot annak „fejeként” képviselje. „A családot mint jogi személyt másokkal szemben a férfinak mint családfőnek kell képviselnie. Reá tartozik továbbá főképp a kereset a külső világban, a szükségletekről való gondoskodás, valamint rendelkezés a családi vagyonnal és ennek igazgatása. A családi vagyon közös tulajdon, úgyhogy a család egyetlen tagjának sincs külön tulajdona, de mindegyiknek joga van a közös tulajdonhoz. Ez a jog és ama, a családfőt megillető rendelkezési jog azonban kollízióba kerülhetnek, mivel az erkölcsi érzület, amely a családban még közvetlen (158.§), *a különössé válásnak és esetlegességnek van kitéve*. (kiemelés tőlem: RE)”.³⁴ A férfi e lényegében hagyományos szerepkörének leírásakor Hegel rámutat arra a feszültségre, amelyet az erkölcsi érzületben, a modern család szubjektív alapzatában a családtagoknak a „különösségre való joga” kelthet. A férfi családfői státuszára ugyanis gyengítő hatással van a modern egyénnek ez a joga, amely nem csak őt, hanem elvileg

³³ Nem a 166. §. főszövegében, de nem is a megjegyzésben, hanem az autentikusnak nem tekinthető függelékben találjuk azokat a megjegyzéseket, amelyekre elrettentő példaként szokás hivatkozni. Pl. azt, hogy nők lehetnek műveltek, de a magasabb tudományokra, a filozófiára és a művészet bizonyos produkcióira nem valók. Ám a főszövegben és a megjegyzésben olyan észrevételeket találunk, amelyekben nincs szó a nő és a nőiség lenézéséről, hanem inkább a nemi szerepek különbségeinek finom elemzéséről. A nőiség hegeli értelmezésének háttérében Antigóné alakja áll, aki a férfiével szemben az asszony törvényét juttatja kifejezésre. Hegel nem a hagyományos férfiszerep, hanem a modern individuum-koncepció szemszögéből mutat rá a deficitre: Antigónéból hiányzik az „érző szubjektív szubsztancialitás törvénye”, a bensőség. J, 194.

³⁴ J, 171.§, 196-7.

minden családtagot megillet. Hegel a férfi-státusz meghasonlottságát tovább fokozza, szinte a *Fenomenológia* férfi-princípiuma szintjére emeli, amikor a két nem megkülönböztető jegyeit egyértelműen a férfi javára állítja be.³⁵ Ez a férfi-dominancia kétségkívül gyengíti a modern házasság és család hegeli diagnózisát. A nemi szerepek elválasztását hangsúlyozva, a „személyes önállóságon” és a „szabad általános tudásán” nyugvó, „hatalmas és cselekvő” férfi alakját a következőképpen jellemzi: „egyébként a harcban és munkában a külvilággal és önmagával, úgyhogy csak kettéválásából harcolja ki önálló egységét magával. Ennek nyugodt szemléletét és az érző szubjektív erkölcsiséget megtalálja a családban”.³⁶

Ám a hagyományos férfi-modellnek e megerősítése ellenére ráirányítja a figyelmet a modern férfi-szerep belső ellenmondásosságának tüneteire ugyanezen a szöveghelyen. Ti. a kettéválás mint „férfi-elv” annak az azonosságnak az ellenfogalma, amelyet „önmagával való önálló egységként” (*selbstständige Einigkeit mit sich*) határozott meg. A meghasonlottság a férfi-lét alapvonása a modernitásban, szögezi le. Ennek legyőzése ideálisan az önálló magával való egységben képzelhető el, ami a férfi önazonosságának adekvát formája lenne: ebben találhatná meg létének, szociális és családi státuszának az alapját. Ez a modern önazonossági modell összetett: úgy személyes és privát a családhoz kötöten, hogy ugyanakkor feltételezi a polgári társadalomban betöltött szerep és hivatás teljesítését. Ám a hivatás mégoly magas szintű gyakorlásában nem érhető el a személyes és a szociális identitás igényelt és megcélzott együttese, amelyet a hegeli önazonossági modell vázol. Ehhez a családi élet, a magánélet, a privát szféra bevonása is szükséges. Hegel szerint a magánélet szférájában rendelkezésre kell állnia annak a lehetőségnek, hogy a férfi leküzdhesse a magával való meghasonlottságot, amelyet a hivatásban, a nyilvános életben megtapasztal és ott nem tud megoldani. Az önazonosságot mint magával való egységet és ennek „nyugodt szemléletét” végső soron a család biztosíthatja. Ám egy ilyen identitás csak akkor lehetséges, ha a feleség, a házasság, a család betöltik rendeltetésüket. Ezzel viszont egy *kettős gyökerű, ezért eleve feszültségekkel telített önazonossággal* találjuk szembe magunkat.

Hegel számára nyilvánvaló volt, hogy a feszültségek az önazonosság velejárói a magánéletben is. Nem véletlen, hogy már a családról szóló fejezet második paragrafusában megfontolásokat találunk a házasság felbomlásáról. Az alábbi megjegyzést teszi itt: a család felbomlófélben van akkor, ha „a család tagjai érületükben és valóságukban önálló személyekké lesznek”.³⁷ De miként jut Hegel ezen a kiemelt szöveghelyen erre a megállapításra?

³⁵ J, 166. §, 193-4.

³⁶ Uo.

³⁷ J, 159. §, 187.

Az önazonosságnak szoros kapcsolata van a bensőségesség modern érzületével és elvével, aminek a jelentőségére a moralitásban és a családban mutat rá Hegel. Hogy ezt közelebbről megvilágítsuk, gondoljunk az idézetben is szereplő „személy” fogalmára! Az elvont jogban adott személy külső dologra vonatkozva találja meg világ-értelmezésének, illetve saját önmeghatározásának és önértelmezésének a keretét, tárgyát és módját. A dologra vonatkozás révén vonatkozik másokra – pl. a szerződéses viszonyban a partnerére.³⁸ Ám az elvont jogban egy dolog, vagy a szerződéses viszonyban a partner nem felel meg a modern szubjektum ama önazonossági követelményének, amely a kölcsönös elismerés normatív és praktikus aspektusainak együttesén alapul. *Ti. az önazonosság közvetlen terepe a belső világ: nem csak a személyes, hanem a szociális identifikáció is ezen a talajon mehet végbe.* A modern individuum mindent mint sajátját tételezi – a belsejében. Ez a moralitás elve: az önazonosság csak olyan szférákkal kapcsolódik össze, amelyek a bensőt saját szerkezeti elemükként tartalmazzák. Ez kiemelten érvényes a magánéletre.³⁹

Az önazonosság szükséglete mindenek előtt azért és akkor lép föl, amikor az élet és a valóság kollíziókkal terhelt. Ezek leküzdésének módja a férfi identitásának szempontjából a modernitásban nem politikai-szubsztanciális természetű, mint Kreon esetében volt. Az egyik mód az önazonosság kiképzésére a moralitásban kínálkozik, amely a belső világ centrális terepe. Ám a *kizárólag a belső világra koncentráló önazonosság a széplélek-magatartáshoz vezet*, amit Hegel *A szellem fenomenológiájától* kezdve élesen bírál. Másfajta identitást lehet és kell a magánszférában, a családban megcélozni, amelynek centrumában nem a tisztán önmagára irányuló egyén áll, hanem egy közösség, amely az „*erkölcsi érzületben*” (sittliche Gesinnung) létezik – „*szubsztanciális szubjektivitásként*”. Ez a

³⁸ Hegel itt vezeti be a jogos és a jogtalan megkülönböztetése kapcsán az *elismerést*, amelyben az *interszubjektivitás* mint Hegel szubjektivitás-elméletének kulcseleme mutatkozik meg. Az interszubjektivitás hegeli szociális modellje a kölcsönös elismerés, amely, bár eredetében Kant-hoz és Fichtéhez megy vissza, de a szociális kapcsolatok modelljeként Hegel dolgozta ki. Vö. L. Siep: *Torelanz und Anerkennung bei Kant und im Deutschen Idealismus*. In: Uő. *Aktualität und Grenzen der praktischen Philosophie Hegels*. W. Fink, München 2010. 77-87. – Ehhez vö. L. Siep: *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie*. Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes. K. Alber, Freiburg/München 1979. – A. Honneth: *Leiden an Unbestimmtheit*. Reclam, Stuttgart 2001), valamint az *Anerkennung* című kötetet (id. kiad.).

³⁹ Fontos szempontokat vet fel az öntudat kapcsán a szubjektivitás mint interszubjektivitás hegeli szociális modelljével kapcsolatban R. Brandom: „Mert szubjektumnak, tudatnak lenni azt jelenti Hegelnél miként Kantnál is, hogy normatív alkotottság szubjektumának lenni: nem csak vágyak által, hanem kötelezettségek által is.” Majd így folytatja. Az öntudat azt jelenti, hogy nem csak másokat, hanem saját magát is elismeri, ezért egy önmagáról való koncepció (Selbst-Konzeption) birtoklása. A kölcsönös elismerés szociális aktusa által elérhető öntudatot nevezi Brandom „*robosztus öntudatnak*”. Ebben a struktúrában értelmezhető az én mint mi és a mi mint én hegeli formulája a *Fenomenológiából*. Vö. uő: *Selbstbewusstsein und Selbst-Konstitution*. In: *Hegels Erbe*. Id. kiad. 74-6.

kettős szerkezet Hegel szemében kulcsfontosságú identifikációs lehetőséget kínál, mégha önmagában nem is elégti ki a modern egyén önazonossági igényét.

Hegel a modern és a hagyományos család között egyensúlyoz. Egyrészt szeretné megőrizni a hagyományos értékeket és értékorientációkat.⁴⁰ Ugyanakkor mint korának józan analitikusa, a modern házasság és család néhány válságjelenségének meglepően találó diagnózisát vázolta fel. Nem volt kétséges számára, hogy az „egyének joga a különösségre”, illetve az önmeghatározásra, valamint a „saját tudásom és akarásom joga” a modern individualitás alapjogai, s ilyenként respektálandók és megőrzendők. Ám ezeket a jogokat nem lehet leválasztani a családi életről, a privát szféráról, ellenkezőleg: ezek a jogok kihatnak a magánéletre is. Az egyén alapvető joga saját különösségére nem marad hatás nélkül a házasságra és a családra. Ez a hatás akár *a családi összetartozás megkérdőjelezéséhez* is vezethet.

Hegel rámutat arra, hogy a magánkapcsolatok a modern világban *szerkezeti-tartalmi okokból válhatnak instabillá*. Ti. a család Hegel szerint nem egyszerűen egy intézmény, amit törvényesen szabályoznak, és amit az egyház megáld. Akkor sem, ha az intézményesítés és a szentség hozzátartoznak a családhoz a hegeli koncepció szerint.⁴¹ A házasság és a család azonban mégis több, mint intézmény: *egyének közös élettere és egymással megosztott életformája*, akik egy mikroközösség tagjaként értelmezik és határozzák meg magukat, és ennek megfelelően viselkednek. A férfi, a nő, a feleség, a férj, az apa, az anya, a gyermekek ennek a közös életternek és megosztott életformának a szubjektumai. Ebben az értelemben Hegel a családhoz életvilágbeli jelentést rendelt.⁴² A család e dimenziója az „egészen individuális egzisztencia közösségét”, illetve a közösséginek és az egészen egyéninek a feszültségekkel teli világát jelenti és jeleníti meg egyszerre.

Az „egész individuális egzisztenciának” ez a közössége egyszerre *„érzület és valóság”*.⁴³ Vagyis ezt az életvilágot mint privát szférát Hegel meghatározott személyes és szociális *létformák*, illetve szubjektív *tudásformák* összességeként fogta fel.⁴⁴ Az érzület, érzés, érzelem, kedély, bizalom, szeretet részint ismeret-

⁴⁰ Vö. J, 166. §, 196-7.

⁴¹ A házasság szentségéhez és ennek a modern házasságban való háttérbe szorulásához vö. J, 163. §, Megj. 190.

⁴² Hegel a 163. §-ban közvetlenül előtérbe állította a család életvilágbeli aspektusát. A szubsztanciális, közösségi-értékelvű „szellemi kötelék” érvényesíti a maga jogát az „egész egyéni egzisztencia” közösségében is. Ez az individuális, egyszersmind közösségi létmód egyszerre érzületként és valóságként értendő. J, 163. 190.

⁴³ J, 163. §, 190.

⁴⁴ Hegel vitába száll Kanttal, amikor a következőt állapítja meg: a szerződés fogalmának nem rendelhető alá a házasság. Majd így folytatja: a szerződési viszonyoknak, valamint a magántulajdon viszonyainak a belekeverése az egyénnek az államhoz való viszonyába a legnagyobb zavarokat idézte elő az államjogban és a valóságban. J, 75. §, Megj. 100-1.

formák, részint megélt érzelelként és érzületként sajátos létezési móddal rendelkeznek: a személyes és a közösségi létezés formái egyszerre. (A szubjektum mint interszjektum hegeli koncepciójának ékes példája a házasság, amelyben a lehetőleg különböző személyiségek egy személlyé teszik magunkat.)⁴⁵ Ezek a szubjektív lét-és tudásformák a moralitás belső világára is visszautalnak, amely az önazonosság megvalósítási lehetőségének a közvetlen terepe. A szeretetet mint a házastársak és a családtagok alapviszonyát először közvetlenül, reflektálás nélkül éljük meg és ilyenként lesz „belső világunk” középpontja. „A családnak mint a szellem *közvetlen szubsztancialitásának* meghatározása a *szeretetet*, az, hogy a szellem *érzi* a maga egységét.”⁴⁶ De el kell távolodnunk a „belső öntudat” közvetlenségétől, a reflektálatlan szeretettől. A szerelmes állapotnak át kell változnia az erkölcsileg értett „öntudatos szeretetté”.⁴⁷ Ez a mozgás és átváltozás az érzületben manifesztálódik, amelynek két szintje van.

A családnak megfelelő identitás mint a „tagok egysége, egyetértése” először „érző, szubjektív” formában van adva. Ez az érzület első alakja: a *szubjektív érzület*, ami a bensőségességre mint sajátos belső világra utal, s a családtagokat szubjektíve összekapcsolja. Ám ez a világ, éppen azért, mert szubjektív, állandóan ki van szolgáltatva az érzések és vonzalmak esetlegességének és tetszés szerintiségének. A szubjektív érzület továbbá tartalmazza az egyén többé-kevésbé látens igényét saját különösségére való jogára, valamint ama természeti/természetes vonzalmakat, amelyek akár a házasság határait feszegethetik. Ebből eredően jelennek meg a szubjektív érzületben a házasság bizonytalanságának és instabilitásának a jelei. Ezzel szemben az „*erkölcsi érzület*” és az „öntudatos szeretet” az érzésnek az a fajtája, amely nem közvetlen, hanem olyan reflexiós formákkal kapcsolódik össze, mint a *lelkiismeret* és az *ésszerű belátás*. Az erkölcsi érzület a lelkiismeret és az ésszerű belátás közvetítésével tudja befolyásolni a házaspár és családtagok beállítottságát és magatartását: orientálja a magatartás intencióit és tartalmát. Az érzület e szubsztanciális-tartalmi aspektusa arra épül, hogy a család mint megosztott élet szubjektuma nem „önmagáért való személy”, hanem olyan egyén, aki különösségét feladva, egy közösség tagjaként értelmezi és határozza meg önmagát, kialakítva ezzel önazonosságának a szubjektív moralitáson túlmutató *erkölcsi* aspektusát. Így adódik az érzület második, erkölcsi alakjában az „*érző szubjektív szubsztancialitás*” összetettebb és *magasabb identitásképző formája*. A saját döntésen alapuló, egymással vállaltan megosztott magánélet fundamentumát pontosan ez az „érző szubjektív szubsztan-

⁴⁵ A házasság azért nem szerződéses viszony, mert lényege éppen az, hogy a maga egyediségében önálló személyiség, ami azon alapul, hogy különböző személyiségek saját döntésük és választásuk alapján azonosulnak, egyesülnek. Ez az odaadás a családot egy személlyé teszi, amelyben a tagok „akciedenciák” – de csakis saját elhatározásukból. J, 163. §, Megj. 190.

⁴⁶ J, 158. §, 186.

⁴⁷ Vö. J, 161. §, 188. – „Leidenschaftliche Liebe und Ehe ist zweierlei” – írja Hegel a 162. §-hoz fűzött kéziratban maradt feljegyzésben. R, 312.

cialitás” adja meg: az erkölcsi szubsztancialitás, amely a családnak és tagjainak *nem csak sajátos identitást, hanem belső és külső stabilitást is nyújthat.*

Hegel nem csupán diagnózist állított fel, hanem megkísérelt megoldást találni a család és a modern magánszféra megerősítése céljából. Akár a hagyományos szerepek hangsúlyozott támogatása árán is. Ugyanakkor a modern házasság és család tipikus jelenségeivel is konfrontálódott. Ennek során arra jutott, hogy *nem annyira az intézményi elemek szorulnak stabilizálásra, hanem inkább a házasság, a család, a magánkapcsolatok szubjektív összetevői, az önmeghatározás, az önértelmezés, az önazonosság.* Pontosan ezért emelte ki az erkölcsi érzületet mint identitásképző elemet. Egyúttal azon a véleményen volt, hogy a modern egyének különféle jogait és saját belső világuk önállóságát el kell ismerni, akár a hagyományos családi elvárások ellenében is.⁴⁸

Az egyének önmeghatározási jogának ez a tisztelete abban is kifejezésre jut, hogy minden egyes egyénnek saját magának, szabadon kell döntenie a házasságkötésről. Hegel hangsúlyozza a „személyek szabad beleegyezését” abba, hogy „egy személyt alkossanak” a házasság kötelékében. Ez az „objektív kiindulópontja” a házasságnak, szemben a „különös hajlandóság” vagy a „szülők gondoskodása” önkényes, „szubjektív kiindulópontjával”.⁴⁹ Ebben a döntésben az egyének lemondanak különösségre való jogukról. Az érintett felek e szabad döntése egyfajta garancia, amely védelmet nyújt a csak szubjektív érzület, két személy különös vonzalma, a természetes vonzalom és a szerelem önkénye ellen. Azon tényezők ellen tehát, amelyek e garancia nélkül a házasságot és a családot tönkre tehetik. Hegel szerint a házasságnak éppen abban van a lényege, hogy keretében a személyek *tudatosan és konzekvensen képesek korlátozni magukat.* A házasság és a magánkapcsolatok erkölcsisége/normativitása a modernitásban a személyeknek ebben a tudatos döntésében és önkorlátozásában áll. A fent vázolt értelemben lehet a *házasság az önmeghatározás, az önértelmezés és az önazonosság egyik kiemelt jelentőségű szociokulturális formája, amelyhez ugyanakkor stabilizáló normatív tartalom kapcsolódik.* Ami praktikusán azt jelenti, hogy képesnek kell lennem szabadon dönteni és e döntéshez tartani magam. Ezért

⁴⁸ A *Hegels Erbe* című kötet egyik nagy témája éppen ez. R. Pippin a hegeli erkölcsiség-elméletnek a szabadság-elmélettel mint racionális cselekvéselmélettel való összefüggéseit elemmezve, rámutat arra, hogy a praktikák elemei túlnyúlnak az egyes egyének cselekvési terein. – Az intézmények a hegeli modernitás-elmélet alapelemei, ahogyan ezt R. Brandom is hangsúlyozza. D. Moyer az egyének és intézmények hegeli komplementáris modelljének formuláját vezeti be. J. McDowell Kant és Hegel álláspontjait egymással összevetve, arra jut, hogy egy alapkoncepciónak a két változatát fejtették ki: Hegel az önmagunknak való törvényadás szociális változatát dolgozta ki. A törvényadás az egyes egyének szintjén nem működik, hanem szükség van társadalmi kontextusra. A törvényadás komplex társadalmi teljesítményt jelent számunkra, s belátjuk, hogy Kant racionalista elképzelését az égből a földre kell lehozni – így McDowell. Uő: Selbstbestimmende Subjektivität und externer Zwang. In: *Hegels Erbe*. Id. kiad. 205–6.

⁴⁹ J, 162. §, 189.

utasította el Hegel azt, hogy a szülők döntsenek a gyerekeik házasságáról.⁵⁰ Ilyen esetekben éppen az önmeghatározás joga és a saját döntéssel való azonosulás sérül.⁵¹ E megfontolás alapján integrálta Hegel a szabad döntést mint a modern szubjektív szabadság megnyilvánulását a házasság és a magánélet erkölcsi tartalmába.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a házasság nem bontható fel. A 159. paragrafusban Hegel megállapítja: a család felbomolhat, ha „a család tagjai érzületükben és valóságukban önálló személyekké lesznek”.⁵² Itt a *személyek újra helyreállítható önállóságáról*, a különösségre való joguk ismételt birtoklásáról van szó, amelyet a válás tesz lehetővé. Ezt megerősíti a 176. paragrafusban is: „Ahogy nem lehet az embert kényszeríteni, hogy házasságra lépjen, épp úgy nincs csak jogi pozitív kötelék, amely képes volna együtt tartani a szubjektumokat, ha egyszer kellemetlen és ellenséges érzületek támadtak közöttük.”⁵³ Ám hozzáteszi: csak a „teljes elidegenedés” fennállása esetén engedhető meg a házasság felbontása.

Összefoglalás helyett hadd álljon itt néhány visszapillantó és talán előre is mutató észrevétel. A *Jogfilozófiában* a személyes és a szociális identitás problémaköréről kifejtett hegeli álláspont rekonstrukciója során megmutatkozott, milyen sokoldalúan és mélyrehatóan vizsgálta ezt a bonyolult kérdéskört. Megfontolásait olyan tipikus fenoméneken mutatta be, amelyekben a különböző élet-szférák és a belső világok azon kollíziói diagnosztizálhatók, amelyek megkérdőjelezhetik és alááshatják az egyének önazonosságának személyes és szociális formáit és összetevőit. Hegel rámutatott a modern individuum identitásai problematikusságának számos tünetére. A szabad egyéniség a maga jogaival, személyes és szociális identitásának igényével megkérdőjelezhetetlen történelmi vívmány. Ugyanakkor ellentmondásokkal terhelt vívmány, amely szembesít bennünket a modern kornak az egyéni létezés szempontjából fennálló határaival is. A házasságról és a családról adott elemzésében olyan ideáltipikus jelenségekre irányította a figyelmet, amelyekben az egyének *önazonosságának állandó megkérdőjeleződése* jut kifejezésre. Ugyanakkor nem volt kérdés számára, hogy a személyes és a szociális identításokra való igényt *tisztelni és igazolni* kell. A fenti rekonstrukció alapvető tanulsága ezért, mint maga a vizsgált jelenség is, ellenmondásos: bár a személyes és a szociális önazonosságnak a modernitásban végtelenné tágított individuális jellege és végtelen tagoltsága (az identítások sokfélesége és állandó pluralizálódása) a szubjektív szabadság szempontjából nyereség, ám egyúttal nagy teherterhelés és felelősség is az egyének számára. *Soha*

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A szubjektív akarat átfogó jogát Hegel a *Jogfilozófia* 132. §-ban fejti ki. J, 147–150.

⁵² J, 159. §, 187.

⁵³ J, 176. §, 200–1.

*senki nem érezheti magát teljes biztonságban abban a kérdésben, hogy ki is ő valójában.*⁵⁴

Egy sor olyan gondolatot hagyott hátra Hegel a személyes és a szociális identitásnak a modern személyiséget érintő kérdéseiről, amelyek ma már nem érvényesek. Ugyanakkor éleselméjűen és realisztikusan elemezte és tárta fel a modern individuum élethelyzetének és önképének számos, ma is érvényes összetevőjét. Inspiráló megfontolásokat találunk a magánélet belső feszültségeiről, a magánszféra és a hivatás, a nemi és a szociális szerepek közötti kollíziókról. Hegel számos vonatkozásban ma is érvényes igazodási pontokat kínál személyiségünk identitását és integritását érintő kérdésekben. Az „egyének különösségre való joga”, illetve a házasság, a család, a partnerkapcsolatok napjainkban még több konfliktust generálnak, ami kihat önképünkre is. Az e nehézségekkel való szembesülés során Hegel figyelemre méltó vitapartnernek mutatkozik.⁵⁵

⁵⁴ Hegel filozófiájának terapikus aspektusát vizsgálva, Terry Pinkard a következő megállapításra jut: „Állandóan önmagunkon kívül és belül vagyunk azáltal, hogy mint önértelmező állatok, az abszolút negativitás vagyunk: mindig aggódunk amiatt, hogy vajon megfelelünk-e a saját magunkról alkotott fogalomnak, és hogy azok a tevékenységek, amelyek életünket az intézményeinkben kitöltik, igazak-e, mit több, hogy az az én (Selbst), amelyhez hűnek kell lennünk, az autentikusság modern ideáljának megfelelően, vajon a valódi, igazi énünk-e. Ez a kételkedés nem oszlatható el megnyugtatóan, mert bár szerves emberi természetünk mindnyájunk számára azonos, de annak megértése, hogy mit jelent ez, és hogyan kell ezzel bánni, nem e természet által határozódik meg.” Uő. Innen, Außen und Lebensformen: Hegel und Wittgenstein. In: *Hegels Erbe*. Id. kiad. 283–4.

⁵⁵ Ez az írás a WWU Münster Kollegforschergruppe projektjébe szóló vendégkutatói meghívás keretében készült.